

ՔՂՔԱՎՅՈՒԹԻՒՆ

ԻՐԻՔՈՐ ԱՐԹՐՈՒՆԻ

(ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

Դ.

(Հարաւ-հարաւ Ի- Կրէ.)

1892ին կը յուզուէր Էլմիածնի կամօղկոսական ընտրութեան խնդիրը. 1891 Ապրիլի 16ին վարձաներ կը Էլմիածնի կամօղկոսը Մակար Ա. եւ Հետեւեալ տարին Մայիսի մէջ տեղի պիտի ունենար նոր գահակալի ընտրութիւնը: — Ահա ինչ կը գրէի եւ այս առթիւ Հանդէսի մէջ (1892 Յունիսի Թիւ.), «Ռուսահայոց եկեղեցական գործող կառավարութեան համար Ռուսաց կառավարութեան տուած 1837ի օրէնքի համաձայն, որ ծանօթ է Պոլսթէնիէ (կամ Ռուսական հնաման պալատէնիէ) անուով, Էլմիածնայ կամօղկոսի գերիշխանութիւնը ընդունող ամեն հայ թեմ» թէ՛ ի Ռուսաստան թէ՛ այլուր» պիտի մասնակցէր նոյն կամօղկոսի ընտրութեան մի հոգեւորական եւ մի աշխարհական պատգամաւորով, որոնք յիշեալ օրէնքի համեմատ անձամբ պիտի ներկայ լինէին, որոշիչ ձայն ունենալու համար վերջնական ընտրութեան մէջ: Արդ՝ ամէն տեղ սկսան պատրաստութիւններ տեսնուիլ թեմական աշխարհական պատգամաւորի ընտրութեան, քանի որ հոգեւորական պատգամաւորը նոյն ինքն թեմակալ եպիսկոպոսն էր: Եւ ահա ստպարեզ նետուեցան ազատամիտ եւ պահպանողական կուսակցութիւնները, որոնք նպատակն էր այնպիսի 2 թիկնածու առաջարկել առ Ռուսաց կայսեր հաստատութեան, որոնք գաղափարակց լինէին իրենց: Երկու կուսակցութիւններն ալ ունեցին իրենց թիկնածուները: Ռուսահայք համեմատաբար իրենց բազմութեան աւելի քիչ ձայն ունին այս ընտրութեան մէջ քան Տաճկահայք, աւելի քիչ թեմ ունենալով քան այս վերջինը, բայց հարկաւոր էր օրէնքի բառացի պահանջաւ իրագործել: Անշուշտ որոշիչ ձայն չուներ Տփլիսի պատգամաւորը, բայց սա առիթ մ'էր, որ երկու կուսակցութիւններն իրենց հաշիւը մարզէին եւ ահա սկսաւ ընտրութեան պայքարն: Ամբողջ Տփլիսի թեմն եւ մանաւանդ՝ Տփլիսը՝ առանձին ոգեւորութեամբ ձեռք առաւ այս խնդիրն եւ նախնական ընտրութեան ժամանակ՝ իւրաքանչիւր կուսակցութիւն անհուն ջանք թափեց այնպիսի ծխական կամ վիճակային պատգամաւորներ ընտրել

առաւ, որոնք անպատճառ ձայն տային իրենց կուսակցութեան թիկնածու պատգամաւորին: Ազատամիտներու պարագլուխը, Պր. Գրիգոր Արծրունին՝ ամիսներ յառաջ առաջարկեց ինքզինքն ընտրելի իրեւ Տփլիսի թեմական պատգամաւոր, եւ այս՝ այն համարձակ, անշահաւեր եւ անկեղծ վարմունքով, ինչ որ յատուկ է իրեն — ուղղակի ճանապարհով գիմելով իւր նպատակին եւ յայտնելով միանգամայն թէ զով կ'ուզէր ինք եւ իւր կուսակցութիւնը կամ թողնկոսական գահի վրայ բազմած տեսնել: Այս բացարձակ յայտարարութիւնը ծաղը եւ ծիծաղ ազդեց «Արձագանքին» եւ «Կոր Դաւրին» եւ իրենց կուսակցութեանը, որոնք առանձին «Մշակ» հետ շարժուելու ոյժ չունէին, ուստի միացուցին իրենց ոյժերն եւ կազմեցին պահպանողական կուսակցութիւնը, իրեւ կամօղկոսական թիկնածու առաջարկելով այնպիսի եպիսկոպոսներ, որոնք իրենց հետ գաղափարակից էին, եւ Պր. Աբգ. Յովհաննիսեան՝ «Արձագանքի» խմբագիրը՝ առաջարկեց ինքզինքն թեմական պատգամաւոր...»

Երբեք այդպիսի յուզում եւ շարժում տիրած չէր Նովկասի Հայոց հասարակական կեանքի մէջ: Ընտրութեան պայքարը գրաւեւր էր հասարակութեան բոլոր դասակարգերն եւ նոյն իսկ օտար լրագրիւնները լի էին զանազան յօդուածներով ի նպատակ այս կամ այն թիկնածուի: Երկու կուսակցութիւններն ալ իրենց պարագլուխներով՝ լարեր էին իրենց բոլոր ոյժերն եւ ամէն հնարաւոր միջոց գործ կը դնէին իրենց թիկնածուի ընտրութիւնը յաղողընելու համար: Միեւնի թափանք էր տեսնել այս կենդանութիւնն եւ ոգեւորութիւնը: — Գլխաւոր ուշադրութիւնը կենդանացած էր Թիֆլիսի ընտրութեան վրայ. ո՞վ պիտի տանէր յաղողընելու՝ Ազատական կուսակցութիւնը թէ պահպանողականը՝ Արծրունին թէ Աբգ. Յովհաննիսեանը: — Գովկասի կամօղիկ եւ բողջական հայերն անմիջական ոչ մի մասնակցութիւն կրնային ունենալ այս եկեղեցական ընտրութեան մէջ, բայց ոչ մի տարակույս չկար, որ իրենց ամբողջ համակրութիւնը Արծրունիի կողմն էր եւ այն բոլոր քաղաքներուն եւ գիւղերուն մէջ, ուր որ աշխատան հայեր կային եւ փոքր ի շատեւ բարոյական ազդեցութիւն ունէին իրենց լուսաւորական ազգակիցներու վրայ, ընկալանալար ոյժ տուին եւ գործեցին այն ուղղութեամբ, որ յաղթանակէ Արծրունին, որ այնչափ հաստատամտութեամբ կը հրաւիրէր զիրենք ազ-

գային համարաշխ գործակցութեան, ընդդէմ խաւարամիտ պահպանողականներու, որոնք հայութեան փարախէն գուրս կը համարէին այլադաւան հայերն:

Ընտրութեան պայքարի ամենատարբ. մանակ, երբ երկու կուսակցութիւններն ալ գրեթէ հասաւոր ոյժով կը գործէին, եւ մի նամակ ստացայ Արծրունիէն, — աւաղ վերջինը, — որով իմ արակցութիւնը կը խնդրէր այն շրջանի մէջ, ուր ես կրնայի ազդեցութիւն ունենալ եւ գործել: Արգուինի գաւառն իբրեւ Թիֆլիսի թեմի վիճակ՝ 2 պատգամաւոր պիտի ընտրէր՝ Թիֆլիսի թեմական պատգամաւորի ընտրութեան մասնակցելու համար: Արծրունին իր նամակին մէջ կը խնդրէր որ ես ջանք գործ դնեմ՝ այս 2 բաց տեղերու համար ընտրել տալու՝ Պ. Աղեքսանդր Բալանթարը ("Մշակի", այսմեան խմբագիրը) եւ Պ. Արքայհայր Դաւիթանյանը (այն ժամանակ "Թիֆլիսի լիտակ", առաւել լրագրի աշխատակից), այս երկու անձերու ներկայութիւնն եւ մասնակցութիւնը թեմական ընտրողական ժողովի մէջ Արծրունին շատ կարեւոր կը համարէր: — Այն միջոցին Արգուինի Մշակականներէն ալ ոմանք գիմեր էին Արծրունիին եւ հրահանգ կը խնդրէին: Արծրունին անոնց ալ պատասխաներ էր թէ պէտք է հետեւին իմ խորհուրդներուս: Եւ այսպէս ես կը ներկայանայի միջնորդ եւ գործող այնպիսի մի խնդրի մէջ, ուր ես անձամբ ընտրող լինելու իրաւունք չունէի, իբրեւ ոչ-լուսւորչական հայ: — Արծրունիի հակառակ կուսակցութիւնն ալ չէր քննարար. Պ. Արգ. Թովհանիսեան կ'աշխատէր ազդել Արգուինի ընտրողներու վրայ՝ տեղւոյն պետական հայ պաշտօնեաներու միջոցով: Կար ուրիշ մի կարեւոր ոյժ եւս պահպանողականներու կողմը: Թիֆլիսի թեմի Առաջնորդն՝ Մամբրեկ Եպիսկոպոս՝ հարկաւոր էր համարէր ասպարեզ իջնալ եւ յատուկ ինքնագիր յանձնարարական էր ուղարկել Արգուինի գործակալ քահանային, որ ազդէ ընտրութեան վրայ եւ ընտրել տայ Պ. Արգ. Թովհանիսեանի կուսակիցներէն: Բայց ասոնց բոլորի ջանքերն անօգուտ անցան: Արծրունւոյ ժողովողականութիւնն այնքան մեծ էր, որ ինձ համար դժուար չեղաւ կատարել անոր առաջարկութիւնն եւ Պ. Բալանթարը ու Դաւիթանյանն ընտրուեցան Արգուինի վիճակի պատգամաւորներ: — Այս վերջիններն իրօք մեծ եւ գործօն դեր խաղացին թեմական պատգամաւորի ընտրութեան մէջ եւ Ապրիլ 22ի եւ-

կորդ ընտրութեան ժամանակ Գրիգոր Արծրունին ընտրուեցաւ Արաստանի եւ Նմբէթի (ինչպէս կը կոչուի պաշտօնապէս Թիֆլիսի թեմը) թեմական պատգամաւոր:

Արծրունւոյ ինքզինք թեմական պատգամաւորի թիկնածու առաջարկելն ահագին զայրոյթ էր յարուցել որ հայանողականներն բանակի մէջ, որոնք զինքն չպատասխանեցնէին իրենց իր յայտարարէին՝ յիշելով եւ յիշեցնելով իր գրածները հայ հոգեւորականութեան եւ եկեղեցական կարգերու դէմ: Այս յարձակումներուն Արծրունի պատասխանեց հետեւեալով.

"Մենք համարձակել ենք առաջարկել մեր թիկնածութիւնն այն պատճառով, որ հասաւոր համոզմունքներ ունինք եւ ամեն օր շապիկի պէս չենք փոխել մեր համոզմունքները 19 տարւոյ ընթացքում: Մենք առաջարկել ենք մեր թիկնածութիւնը, որովհետեւ ամենքն յայտնի են մեր համոզմունքները, մեր ուղղութիւնը եւ "Մշակի", 19 տարւոյ ընթացքում մեր դաւանած սկզբունքները մեր եկեղեցու վերաբերմամբ:"

Եւ ապա այս կերպ կը բացատրէ իր սկզբունքները. "...Մենք ենք եկեղեցու բարեկամները, ցանկանալով նրան ժամանակի պահանջման համեմատ բարեփոխութիւն...: Պատգամաւոր ընտրվելով մենք մեր կողմից քուէ կը տանք այնպիսի կաթողիկոսին, որը կը կարողանայ իրագործել մեր փայտալած պրոգրամը, կը կարողանայ եկեղեցին բարեփոխել ժամանակի պահանջներին համաձայն, կը կարողանայ վերացնել եկեղեցականներից կաշառակերութիւն, անարժան վարմունքներ, կը կարողանայ բարձրացնել հոգեւորականների բարոյական եւ մտաւոր մակերեսը, բարեփոխել նրանց նիւթական դրութիւնը, կը կարողանայ վերացնել մեր եկեղեցական վարչական կազմակերպութիւնից այն մի քանի հնացած օրէնքները, որոնք այս րոպէիս արգելք են լինում հայրենի երջանիկ եւ անդորր կեանք վայելելու...: Մի որեւէ հաստատութեան մշտապէս խառնաշփոթ, անկարգ, քայքայվող գրութիւնը միշտ ձեռնառու եւ պղտոր ջրում ձուկ որսողների համար: Եւ այդ տեսակները իրանց ստոր ձգուածները ծածկելու համար՝ միշտ խօսում են աւերաւանդութիւնների անունից, հնադարեան սրբութեան անունից:"

Պատասխանելով "Արձագանքի", յարձակումներուն՝ այն բանի առթիւ թէ Արծրու-

նին կը պաշտպանէ այլակրօն (ոչ-լուսաւորչական) Տայերուն՝ Արծրունիէն կը բրբեր.

«...Այո, մենք սաեւ ենք, որ ուղղութիւններէ տարբերութիւնները շարժման եւ առաջադիմութեան գրաւական են մի ազգի մէջ եւ ամենեւին բաղդ չէր լինի, եթէ մենք Միութեան կաթօնի ուխտի պէս մի հաստատութիւն չունեցանք...» Ազատամարտ եւ ազգասէր հայ-կաթօնիկը եւ հայ-բողջականը ասելի լաւ է եթէ կաթօնիկ կամ բողջական մնան, որպէս զի ազատամտութեան եւ ազգասիրութեան համար դառնան իրանց դաւանակցեանքի շրջանում քան թէ հէնց որ նրանցից մի երկու անհատներ ըմբռնեցին ազգային զգացմունքը, անմիջապէս թողնեն իրանց հաւատքը եւ լուսաւորչական դառնան...»

Եւ գիտմամբ ընդարձակօրէն յառաջ բերի այստեղ Արծրունիի հայեացքը հայ եկեղեցւոյ եւ այլադաւան Տայերու նկատմամբ, որովհետեւ այս խնդրի մասին է, որ Արծրունին ամենէն աւելի յարձակում է կրած իր հակառակորդներէն, որոնք այս պատճառով ալ զինքը հայ եկեղեցւոյ թշնամի կը համարէին...

Գրելով ներկայ յոգուածն իմ նպատակս էր գլխաւորաբար՝ Տաղդիկը իմ յիշողութիւնները հանգուցեալ հրապարակախօսի գործունէութեան այն կէտերու մասին, որոնց առթիւ եւ յարաբերութիւն եմ ունեցած իրեն հետ։ Բայց որպէս զի ընթերցողն ամփոփ մի պատկեր ունենայ իր առջեւ, եւ հարկաւոր կը համարիմ յառաջ բերել այն գործունէութեան մի քանի այլ կէտերն եւս, որոնք ամբողջացուցիչ մաս մը կը կազմեն առաջիններու հետ եւ կը լրացնեն զանոնք։

Արծրունին միշտ մեծ ուշադրութիւն է նուիրած թիւրքերէջի Հայոց հասարակական եւ ազգային խնդիրներուն։ Նա մի մեծ դասախօսութիւն է կարդացած թիֆլիս, այս մասին, որ հրատարակուած է առանձին տետրակով — «Թըքահայոց անտեսական վիճակը» վերնագրով, որ թարգմանուած է ռուսերէնի, վերմաներէնի եւ գաղղիերէնի։ Արծրունի նիւթական մեծ օժանդակութիւն է մատուցած Ցաճկաստանի Հայոց կրթական հաստատութիւններուն եւ այլ ժողովրդական պիտոյքին ի նպաստ։ Այստեղ հարկ կը համարինք առանձնապէս շեշտել, որ առհասարակ Արծրունին այնքան բարձր փտահոլութիւն էր գրաւած ժողովրդի մէջ, այնչափ անտաքուտ համբաւ ունէր, որ երբ նա որեւէ առթիւ ժողովրդի նուիրատուութեան

կողում անէր, ամէն տեղի եւ ամէն դասակարգի անձինք անմիջապէս յօժարակամ կը պատասխանէին իր հրաւերին եւ հանգամանկութիւնը միշտ առատ արդիւնք կու տար։ «Մշակի», համարները լինեն եղած միշտ նուիրատուութեան վերաբերեալ հաշիւներով։ Չէ եղած դեռ ոչ մի հայ լրագիր, որ այսչափ ընդարձակ փտահոլութիւն գրաւած լինի եւ հետեւաբար այնչափ մեծ գումարներ հանգամանակ ժողովրդէն։ Ամէն մարդ գիտէր, որ Արծրունին կամ «Մշակին» ուղղուած իւրաքանչիւր գումար, մեծ կամ փոքր, անվերապ կը հասնէր իր նպատակին։ — Արծրունին մեծ դեր է ունեցած Վ.Պոլսոյ «Միացեալ ընկերութիւններու» կազմութեան մէջ։ Երբ 1877ի պատերազմէն վերջի Վ.Պոլսոյ Հայոց մէջ առանձնապէս աճեցան կրթական նպատակներով կազմուած ընկերութիւնները՝ գլխաւորապէս Արծրունին էր, որ «Մշակի», միջոցով դրամ կը հանգանակէր եւ Գուլարիկը իրենց։ Ուստի յառաջագրուած նպատակի լաւագոյն յաջողութեան համար Արծրունին յորդոր կարգաց, որ այն ընկերութիւնները փոխանակ առանձին առանձին գործելու միացնեն իրենց ցրուած ոյժերն եւ խմբին մի մարմնի շուրջը։ Վ.Պոլսոյ լսեց, եւ Յ ընկերութիւններ — Արարտեան, Գպրոցասիրաց-Արեւելեան եւ Նիլիկեան — ի մի ձուլուելով կազմեցին «Միացեալ ընկերութիւնները», որ այնչափ օգտակար գործունէութիւն է ցոյց տուած։ Այնուհետեւ եւս «Մշակ» ընդարձակ յօդուածներ է նուիրած թէ՛ առանձնապէս Վ.Պոլսոյ եւ թէ՛ ընդհանրապէս թիւրքերէջի Հայոց հասարակական գործերուն, որոնք մեծապէս ծառայած են ռուսահայերն եւ թըքահայերը միմիանց մտնեցընելու եւ փոխադարձաբար իրար ուսումնասիրելու, թէեւ ճիշդ է, որ պոլսեցիք միշտ դժգոհութեամբ կը մարտնչէին Արծրունւոյ շատ անգամ խիստ — թէպէտ եւ արգար, յարձակումներն իրենց այս կամ այն վարմունքի կամ գործունէութեան վրայ։

Երկու կէտ եւս առանձնապէս ուշադրութեան արժանի են Արծրունւոյ քարոզած սկզբունքներուն մէջ։ Նախ՝ նա ջերմ պաշտպան էր ֆէմինիզմի կամ «կանանց հարցի»։ Արծրունին միշտ մեծ եռանդով կը գրէր այս խնդրի մասին, արժարեցնելով կնոջ ազատութեան եւ հասարակութեան գնդափորը, պաշտպանելով կանանց սեփական աշխատանքի պահանջն եւ յառաջ մղելով անոնց՝ հասարակական գործօն դեր ստանձնելու իրաւունքը։ Հայ կինը քիչ

պարտական չէ Արծրունւոյ իր մաքի ազատութեան եւ սեփական ինքնաշնչութեան զարգացման մէջ։ Այս է պատճառն, որ կուսակցութիւններու պայքարի միջոցին, Ռուսահայոց մէջ, հայ կիներ եւ հայ օրիորդը ստուար մեծամասնութեամբ Մշակականներու պատուարն են եղած։ — Երկրորդ. Արծրունին միշտ քարոզած է համամարդկային գաղափարներ, բարձր կանգնելով նեղ-ազգայնական ձգտումներէ, ի

անոնց յարգանքն եւ համակրութիւնը, ապրելով միշտ իրենեւ մի ընդհանուր հայրենիքի զաւակներ եւ միահամուռ քանքով աշխատին իրենց բնական երկրին ընդհանուր մտաւոր եւ տնտեսական զարգացման — Այս եւ նման օրինակ սկզբունքներու քարոզման շնորհիւ, Արծրունին միշտ մեծ յարգանք է վայելած զրացի ռուս, վեացի, թուրք եւ հրեայ ժողովուրդներու մէջ, որոնք իրենց համակրութեան

ՇԻՐԻՄ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԺՐՈՆԻՆԻՈՅ

բաց առեալ այն պարագաները, երբ հայ ժողովուրդն անիրաւաբար յարձակում կը կրէր օտարներէ. այս դէպքին մէջ հայն անկից աւելի ուժեղ պաշտպան չունէր։ Բայց կեանքի բնական պայմաններուն մէջ, Արծրունին կը պահանջէր, որ հայերը միշտ համբարաշնչութեամբ ապրին իրենց զրացի ցեղերուն հետ, յարգելով անոնց ազգայնութիւնն, լեզուն եւ արդարացի ձգտումները։ Նա կը պահանջէր, որ հայերը միեւնոյն ժամանակ ուսումնասիրեն իրենց զրացիներուն մտաւոր, հասարակական եւ տնտեսական կեանքն, ուրախակից կամ ցաւակից լինին անոնց, գրաւեն

ապացոյցները տուին Արծրունւոյ նախ յօրենքանի եւ ապա թաղման հանգեաներուն ժամանակ։

Այս է եղած Հայոցս համար ամբողջ 30 տարի, նա, որ այժմ Թիֆլիսի Հայոց գերեզմանատան մէջ միանշուք անկիւն է գրաւած, եւ կը հանգչէ համեստ ու պարզ շիրմի տակ, զոր կանգնած է «Մշակի» այժմեան խմբագրութիւնը ժողովրդի նուիրատուութեամբ։ — Մի պարզ ժայռ է իր վրայ կանգնուած նիւթական կոթողը՝ «Գրիգոր Արծրունի», համեստ արձանագրութեամբ եւ իր ճննդեան ու մա-

Հուան թուականներովը։ Եւ իրօք անկուռ ժայռ էր հանգուցեալն երբ հարկաւոր էր պաշտպանել իր դաւանած սկզբունքներն եւ պաշտպանուիլ բազմաթիւ հակառակորդներու դէմ։ Ժայռի նման ալ կանգուն է եւ պիտի մնայ միշտ Արծրունչը գաղափարը՝ մեր հասարակութեան յառաջդէմ մասին մէջ...

Վ. ՏՈՒՐԵԱՆՆ

ՍԱՅՆՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՊԵՏՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ ՍԻՆՆԱՍ

Հայ մատենագրութեան սակաւաժամանակեան նորափոփոխ ոսկեգարուն յաջորդող դարն է հոս մեր ուսումնասիրութեան ասպարէզը։ Դար մը, զոր շատ իրաւմբ կրցած է Մեծն Ալտեանը, զայս մատենագրութեան «ամուլ դարերու» շարքին մէջ դասել, եւ Հ. Գեղեք աւետանել «միջին ու անծանօթ»։ Ինչ որչափ իրաւացի է այս՝ պարզ հարեւանցի ակնարկ մ'իսկ բաւական է յայտ յանդիման մեր առջեւը դնելու։

Հինգերորդ դարուն երկրորդ կիսուն աղիւտայի դէպքերն վերջ տուին Հայ մատենագրութեան ոսկեգարուն, փոխանակելով հազիւ խառնաշաղկապ Հայաստանը մոգական պատերազմի ահեղ դաշտերու եւ կրօնական վիճմանց աւտաններու։ Ասորք անուրանալի եւ ակներեւ պատճառներն եղան Հայ դպրութեան արագ անկման, ինչպէս նման դէպքեր՝ երբեմն յոյն եւ լատին մատենագրութեան անկածութեան։ Թեպէտ ունեցաւ Հայաստանն յայտնաբերելու եղիշէներ, փարպեցիներ ու Սանգակունիներ, սակայն անոնք ալ վերջին բեկորը կը նկատուին այն պիւրճ դարուն եւ՝ ոսկեգարեան՝ յորժորմանէ մերկ կողպուտ։

Ձ դարին կը քայտուի այժմ մեր առջեւ։ Ո՛չ միայն չունինք այս դարէն ճոխ մատենագրութիւններ ու պատմագրութիւններ, — ի բաց առեալ քանի մը ձառեր եւ թարգմանութիւններ — այլ եւ ոչ իսկ ծանօթ է փորք ի շատէ անոր անցեալին։ Յետին դարու պատմագիրք — չհաշուելով Սեբեոսն, Նշանակութիւն չեն կրնար ունենալ Ձ դարու նկատմամբ, վասն զի անոնք ոչ միայն չունին հնագոյն եւ լատագոյն աղբիւրներ, այլ եւ քանի մը ծանօթներ եւս այլակերպեալ կը հանդիսանան ասոնց քով, որոնց հե-

տեւութեանց համատեսիլ պատկերն ակնյանդիման պատկերացուցած է Հ. Չամբեան իւր եռահատոր պատմութեան բովանդակ ընթերցելն մէջ, որ դժբախտաբար հետեւողներ եւս գտած է իւր յաջորդներէն։ Այսօր Հ. Չամբեանի պատմութիւնն բոլորովին անբաւական է այս դարու վրայ ճիշդ գաղափար կազմելու համար։ Հեղինակն ոչ միայն ժամանակակից պատմագիրներ չէ ունեցած, այլ եւ ունեցած յետնադարեաններն եւս ըստ կամի գործածելով խնդիրն հարթելու տեղ աւելի անբանելի բաւիղ մը դարձուցած է։ Որոնք եղած են իւր յետնադարեան աղբիւրներն — Յովհ. Պատմաբան, Սամ. Անեցի, Ստեփ. Ասողիկ, Վարդան, Կիրակոս եւն. որոնք իրարմ բանաբաղած են զխառնելով ու ընդմիջարկութիւններով հանգերձ։

Արդի բանասիրութիւնն խարխիւ ձգած է եւ դարուն երկրորդ կիսուն քով, եւ չէ դարձուցած ցայժմ ուշագրութիւնն Ձ դարուն, անշուշտ առ ի չգոյն ուսմիկայ Հ. Գաթիքճեաններու։ Սակայն թէ որչափ հարկաւոր է եւ անհրաժեշտ քննութիւնն՝ նոյն իսկ եւ դարու ուսումնասիրութեան համար, այն ակներեւ է եւ պէտքն կը զգացուի։ Յաջորդ փորք ուսումնասիրութեամբս, որ պիտի ամփոփուի յատկապէս այն դարուն հոյակապ անձնաւորութիւններու միոյն՝ Պետրոս Սինեցոյն վրայ, առաջին քայլն կ'առնուր այս միջին եւ անծանօթ դարուն սեամբէն ներս. ունենալով ի ձեռին իւր լապտեր բանասիրաց թեր ու դէմ՝ եղբակացութիւնքն. աւելի ընդարձակ շրջան մը այժմ մեր ծրագրէն դուրս կը մնայ, որուն դառնալով կը յուսանք թէ ապագային ատիժ կ'ունենանք։

Պետրոսի ընդարձակ կենսագրութիւնը կը պակսի մեզի։ Տին մատենագրաց աստ անդ ցիր ու ցան աւանդանքն եւս միջին են եւ ի մեծամեծ անձնութիւններով. չունինք անոր երբ կամ ո՞ր ծնած ըլլալուն, ժամանակին, գործունէութեան շրջանին եւս վրայ տեղեկութիւններ։ Օրպէյեան թէ եւ մի միակն է որ այս մասին մեզի ամփոփ մանրամասնութիւններ կը հաջորդէ, սակայն եւ այն լի է երկգիծութեամբք։ Արդի բանասէրք ցայժմ շատ նուազ, մանաւանդ թէ ոչ ինչ կերպով նկատած են զՊետրոս, որուն աւետան սակայն իբրեւ Ձ դարու նշանաւորագոյն անձնաւորութիւններէն միոյն, հարկ էր ամենէն աւելի քննութեան նիւթ ըլլալ։ Առաջին անգամ 1864ին քննական համառօտ ակնարկ մը